

Renan MCCREA: *Religion and the Public Order of the European Union*

Oxford, Oxford University Press, 2010. 314.

(Oxford Studies in European Law. • Szerkesztő: Paul CRAIG és Gráinne DE BÚRCA)

1. Legitim kérdésfeltevés – a vallás és az Európai Unió kapcsolata?

Ronan McCrea 2010-ben, az Oxford University Press gondozásában megjelent kötete kapcsán feltehetőleg némely olvasóban, de akár az európai uniós joggal mélyebben foglalkozó kutatókban is felmerül a kérdés, hogy vajon miként lehet ezt a – kényesnek ígérkező – témát tudományos igénnyel, az uniós jog szemszögéből tárgyalni. A felvetésre McCrea kimerítő válasz ad munkájával, aki ugyan az angolszász hagyományoktól nem tudja függetleníteni magát, de hét fejezetben, 285 oldalon, átfogó jelleggel tárgyalja a vallás és az Európai Unió közrendi berendezkedésének igen komplex összefüggéseit.

McCrea gondosan felépített munkája a London School of Economics doktori programjában megírt disszertációján alapul, amely kutatásban Damian Chalmers volt az első számú témavezetője. Chalmers közreműködik a New York University műhelye, a Total Law Team¹ munkájában, amely az európai jogot a kontextualizáció módszerén keresztül, azaz szélesebb társadalmi összefüggéseiben és valóságában kívánja vizsgálni.² Ez a megközelítés feltehetően hathatott McCrea munkájára, aki bár mereven ragaszkodik a jogirodalmi alapokhoz és bevett terminológiáihoz, szemben az uniós jogirodalomban uralkodó fő irányvonallal, nem elégszik meg azzal, hogy elemzéseiben az írott jog által kijelölt határköveknél felhagy a további kérdésfelvetésekkel, hanem felvállalja az új perspektívákból történő vizsgálódást. McCrea ezzel az eredeti művével kinyitja a kutatás horizontját, ezáltal a vallás és az európai jog kapcsolatának elemzését a diskurzus tárgyává teszi.³

2. Alapvetés: az EU a valláshoz való viszonyát az identitás szempontjából és egyensúlyra törekvő módon alakítja ki

McCrea értelmezése szerint az Európai Unió a vallás közrendjébe történő integrálásához abból a közös európai etikai örökségből (alkotmányos hagyományból) és napjainkat jellemző európai hozzáállásból indul ki, amely szerint az EU a vallásos, kulturális és humanista befolyások közszférára gyakorolt hatásai közötti egyensúly fenntartására törekszik. Ez az egyensúlyra törekvés megjelenik egyfelől normatív szinten elérendő célként, valamint ez az egyensúly egyúttal az európai identitás része is. Ezen túlmenően a vallást önmagában is egyfajta identitásképző elemnek tekinti, amelynek megvan az egyéni és közösségi vonulata.

¹ <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/courses/totallaw/team.html>

² Hazai szakirodalomban hasonló megközelítés igényes példája KIRÁLY Miklós: *Egység és sokféleség*. Budapest, Új Ember Kiadó, 2007. 296.

³ Nem sokkal McCrea munkáját követően jelent meg hasonló témában Norman DOE: *Law and religion in Europe: A Comparative Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2011. 336.

Az EU ilyen vallásos, kulturális és humanista hagyományok közötti egyensúlyra törekvése lesz a mércéje annak, hogy miképpen kezeli az EU a közszféra befolyásolására vonatkozó vallásos igényeket. A kollektív vallásos identitás közösségi normákon keresztül történő elősegítése konkurálhat az egyén arra vonatkozó szabadságával (autonómiájával), hogy a saját személyes identitását kialakítsa (akár éppen a közösségi normák ellenében is). Mindazonáltal az EU egyensúlyra törekvése számos területen lehetőséget nyújt a kollektív kulturális identitás jogrendszer által történő megerősítéséhez, olyan fogalmakon keresztül is, mint a közkerölcs, bizonyos regionális-kulturális szokások elismerése (vasárnapi kereskedelem) és a kulturálisan beágyazott vallásos intézmények nemzeti jogokban meglévő státuszának a védelme. Azonban amellett, hogy az EU teret enged a kollektív identitás bizonyos fokú védelmének, McCrea meglátása szerint a közös európai identításban igen hangsúlyosan megjelenik egy önkorlátozó elem, amely a személyes autonómia védelmének igen erőteljes (humanista hagyományban gyökerező) tradíciójából fakad, és amely korlátját képezi a vallás közszférában betöltött szerepének.

A vallás alapvetően identitás-kérdésként történő kezelése egyben meghatározza azt is, hogy miként befolyásolhatja az EU közrendjét (milyen jogi kereteket ismer el az EU a vallásnak). Az identitás egyszerre egy leíró és választott, kétségkívül összetett tulajdonság.⁴ A vallás identitásként történő értelmezése egyúttal azt jelenti, hogy az EU a vallásra, mint – egy személyes, illetve közösségi szinten hozott – döntésre tekint, amely feltételezi, hogy többféle vallásos identitás létezik, így azt elszakítja az igazság meghatározására és annak a közéletben történő érvényesítésre vonatkozó jellemzőjétől. Az EU a vallásra elsősorban mint kulturális fogalomra, illetve meghatározott közösségi életmódra tekint, ami annak egyfajta depolitizálásához vezet, minthogy az alapvetően nem normatív igénnyel fellépő, egységes ideológiai rendszerként történő értelmezés semleges státuszt kölcsönöz számára. Mindazonáltal, érvel McCrea, a vallás az EU-ban – a nemzetállamokban elfoglalt státusa következtében – a kultúra egyik legjelentősebb forrása, és mivel a tagállamoknak joguk van sajátos berendezkedésük és nemzeti viszonyaik fenntartásához, az olyan vallási hagyományok, amelyek az egyes tagállamokban hangsúlyosabb szerephez jutottak (*insider faith*), nagyobb védelemben részesülnek az Unió közrendjében, mint azok, amelyek ilyen privilégiumokra nem tettek szert (*outsider*) – amellett, hogy fentiekben hivatkozott általános egyensúly és a személyes autonómia tiszteletben tartása nem sérülhet.

3. Szerkesztésbeli sajátosságok

A szerző a könyv megtervezése során különösen is nagy hangsúlyt fektetett a koherencia minél érzékletesebb megjelenítésére, amely egyrésztől nagyban segíti az olvasót abban, hogy a tartalom jól érthető és világos módon érthetővé váljon, azonban helyenként

⁴ A szerző nem vizsgálja az uniós polgárok vonatkozásában a vallás és az identitás összefüggéseit, illetve az uniós polgárok identitását, ez utóbbival kapcsolatban lásd J. H. H. WEILER: To be a european citizen: eros an civilization. In: J. H. H. WEILER: *The Constitution of Europe*. Cambridge, CUP, 2005. 324–356., valamint LÁNCOS Petra Lea: Európa népe vagy a népek Európája. *Iustum Aequum Salutare*, 2005/1. 174–181.

már zavaró is lehet a gondolati egységek visszatérő megjelenítése, illetve a vallásos, kulturális és humanista hagyományok közötti egyensúly mantraszerű ismétlése. A magunk részéről inkább díjazzuk a szerző akkurátus hozzáállását, amely abban is megnyilvánult, hogy a könyv öt tartalmi fejezete előtt egy igen átfogó bevezető és hasonlóan precíz következtetéseket tartalmazó fejezet is helyet kapott. Tekintettel arra, hogy a fentiekben igyekeztünk a bevezető részben foglalt, és a mű alapját képező gondolatosságot átadni, amelyet a további fejezetek meggyőzően támasztanak alá és távlatosan bontanak ki, a továbbiakban arra szorítkozunk, hogy néhány tartalmi hangsúlyt kiemeljünk, és helyenként észrevételt fűzzünk hozzájuk.

4. A könyv egyes fejezeteiről

Európa vallásos öröksége: vallás, jog és identitás a korabeli Európában

A könyv második fejezetben McCrea szemlélteti a vallás európai társadalmakban betöltött helyét és szerepét (annak változásait), hangsúlyozva a kereszténység történelmi jelentőségét Európa arculatának és kultúrájának kialakításában, bemutatva a felvilágosodás és a humanista hagyomány ideológiai hátterét és érzékeltetve a szekularizmus jelenségét és jelentőségét is. (McCrea szociológiai kutatások eredményeire hivatkozva bemutatja a szekularizáció Európában lezajlott példa nélküli volumenét más kontinensekkel történő összevetésben.) Ezen folyamatok eredményeképpen a vallás – elsősorban a keresztény egyházak – fokozatosan veszítettek azon képességükből, hogy a befolyásolják közzsféra bizonyos értékválasztásait (politikai szerepvállalás), azonban az életre vonatkozó (lifeworld) és bizonyos morális kérdésekben továbbra is igen fontos az egyházak hozzáállása. A vallás döntően identitásképző elemként van jelen az európai társadalmakban, amelynek egyaránt van egyéni és kollektív aspektusa, és amely mentén – ugyan csökkenő mértékben – de továbbra is befolyásolja a közzsféra alakulását. McCrea elemzi az európai államok alkotmányos hagyományaiban lezajlott szeparációt, valamint az egyes államokban az állam és egyház viszonyának alakulását,⁵ amellyel összefüggésben nem lehet egységes hozzáállást kimutatni az európai államok gyakorlatában.⁶ Az egyházi intézmények oktatásban betöltött szerepét és az egyházak elkötelezettségét az oktatás terén kiemeli, azonban az egyházi intézmények szociális funkcióját nem vizsgálja az állam–egyház viszonyának elemzése során. Az oktatással kapcsolatban kitér a vallásos jelképek iskolában történő elhelyezése megengedhetőségének kérdésére a Lautsi-ügy kapcsán,⁷ azonban a könyv megjelenésekor még nem volt ismeretes a Nagykamara döntése. Mint az feltehetőleg ismert, az első Lautsi-döntésben⁸ a strasbourgi fórum egyezménybe ükőzőnek minősítette azt az olaszországi jogszabályt, amely az állami iskolák falán kötelező jelleggel kifüggeszteni rendelte a feszületet, azonban a Nagykamara

⁵ SZUROMI Szabolcs Anzelm: Megjegyzések az egyház és az állam modern kori viszonyainak változásaihoz. *Jogtörténeti Szemle*, 2003/2. 7–13.

⁶ Vö.: SCHANDA Balázs: *Magyar állami egyházjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 257–269.

⁷ Az első döntés elemzését lásd SCHANDA Balázs: Vallási jelképek az állami iskolában – jegyzetek a Lautsi kontra Olaszországítélet nyomán. *Acta Humana*, 2009/3. 27–32.

⁸ Lautsi v. Italy, application no. 30814/06, judgement of 3 November 2009.

(amely különösen jelentős ügyekben tárgyal ismételtlen valamely ügyet) megváltoztatta a Második Szekció döntését és megállapította, hogy nincs egységes európai mérce arra vonatkozóan, hogy a vallási jelképnek van-e helye a közéletben (közoktatásban), annak eldöntése a tagállami hatáskörbe tartozik, így nem állapítható meg az egyezményesértés.⁹ Az első Lautsi-döntés alapállása közvetett módon végighúzódik a mű gondolatiségében, és azt, hogy a második döntés mennyiben változtatott volna a szerző alapvető megítélésén – azon tehát, hogy az európai valláshoz való hozzáállás a vallási, kulturális és humanista hagyományok közötti egyensúlyra törekszik –, feltehetőleg megtudhatjuk a következő (kiadás alatt álló) művéből.¹⁰ (Az EU és az Európai Emberi Jogi Bíróság joggyakorlata közötti összefüggéseket a szerző a negyedik fejezetben elemzi részletesen.)

Egyensúly, hagyomány és vallás mint a jog alapjai az Európai Unió közrendjében

A könyv harmadik fejezetében McCrea a vallás szerepét az uniós jogrend forrásai közt tárgyalja, amely alapvetően három szinten jelenik meg. Egyrészt az etikai örökség, amely a vallásos, a kulturális és a humanista hagyományok egyensúlyát jelenti, miképpen került az uniós jogrend alkotmányos alapjaként elismerésre. Másodsorban a vallásos szervezetek jogalkotásban betöltött kiemelt szerepének elismerését vizsgálja, míg végül a vallás EU anyagi jogában megjelenő szerepét, amely következtében, úgy az egyes jogforrások szintjén, mint az Európai Bíróság joggyakorlatában felmerül annak lehetősége – amelyet példákön keresztül szemléltet a szerző –, hogy a vallás által meghatározott igények mentén eltérést engedjen az uniós jog bizonyos területeken. Ezek az eltérések a tágan értelmezett közkerölcs fogalmából eredeztethetőek, amely következtében magának az Uniónak, illetve a tagállamoknak lehetőségük van bizonyos közösségi normák, illetve erkölcsi választások érvényesülésének elősegítésére, amennyiben azok tiszteletben tartanak olyan alapelveket, mint a pluralizmus, joguralom és az alapvető jogok tisztelete. McCrea nem tér ki az elől, hogy a vallás szerepét vizsgálja ezen utóbbi értékek kialakulásának vonatkozásában is, és – az ellentétes irányú vélemények ismertetése mellett – a megjelenteti azon gondolkodók meglátásait is, akik úgy látják, hogy Európában a vallás (ezen belül is döntően a kereszténység) immanens módon hozzájárult fenti értékek kialakulásához.

A vallásnak az uniós jogrend alkotmányos jelentőségű alapjaként történő elismerése körében kitér az alkotmányos szerződés preambulum-vitájára is,¹¹ illetve átveszi MacCormik értékpluralizmusra (value pluralism) vonatkozó meglátásait, amely segítségével könnyebben el lehet helyezni a vallás által formált igényeket az Unió közrend-

⁹ Az ügy körületekintő ismertetését lásd Dominic MCGOLDRICK: Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom? *Human Rights Law Review*, 2011/3. 451–502., valamint SCHANDA Balázs – KOLTAY András: A Lautsi-ügy a feszületről az állami iskola osztálytermében. *Jog-esetek Magyarázata*, 2011/4. 77–85.

¹⁰ Megjelenés alatt, Ronan MCCREA: De Facto Secularism in a Diversifying Religious Environment: The Changing Relationship between State and Religion in Europe. In: A. SAJÓ – R. UITZ (szerk.): *Religion in the Public Square*. Utrecht, Eleven International Publishing, 2011.

¹¹ A vitához egy erőteljes hozzászólás J. H. H. WEILER: *Keresztény Európa*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. (eredeti címen: Un'Europa christiana. Un saggio esplorativo).

jében, tekintve, hogy nem kizárólagosságra törekvő, hanem plurális hozzáállás fogadható el az Unió részéről. Mindazonáltal az Unió alapszerződés szintjén ismeri el mind a közrendi felépítményéhez való hozzájárulást, illetve a jogalkotásban betöltött közvetett szerepét.¹² A uniós jogalkotáshoz való hozzájárulás keretében a formális és informális csatornák, valamint a főbb szereplők áttekintése¹³ mellett elemzi annak metodikáját is,¹⁴ és ebben a fejezetben az EU-jog plurális közkerkölcséről és annak korlátairól értekezik.

Vallás mint identitás és az EU alapjogvédelmi kötelezettségei

A negyedik fejezetben a vallás mint identitás és az EU alapjogvédelmi kötelezettségét vizsgálja a szerző, amelynek során az identitás-kérdés újfent, de ismételten más szempönből kerül tárgyalásra. A vallási identitás jogra gyakorolt hatása megjelenhet a civil társadalom elvárásain keresztül, illetve a közkerkölcs egy meghatározó elemeként is. Mindezt McCrea az EU, illetve az arra közvetlenül is hatást gyakorló strasbourgi alapjogvédelmi gyakorlaton keresztül közelíti meg, amely vonatkozásban fontos kiindulópont a vallásszabadság kérdése, de hangsúlyosabban kerülnek tárgyalásra olyan fogalmak, mint az állam semlegessége, egyenlő bánásmód és közrend. Ebben a tekintetben sem kerülhető meg a (még csupán az első) Lautsi-döntés elemzése sem. A döntés a semleges állam koncepcióját szigorúan értelmezi¹⁵ és előrevetíti azt, hogy az EJEB gyakorlatát követve az Unió is nagyobb szigorúsággal közeledik az államok azon jogához, hogy a közéletben a vallásos befolyásoknak (szimbólumoknak) teret engedjen, tekintettel arra, hogy azok megjelenése kapcsán inkább a semleges állam koncepciójával kapcsolatos fenyegetést lát, mintsem a sokszínűség és kulturális identitás kiteljesedésének lehetőségét.¹⁶ McCrea hangsúlyozza, hogy a könyv írásakor az ügy a Nagykamara előtt van, így az előbbi következtetések helytállóságának kérdését nyitva hagyja. Az EU a vallásos sokszínűséghez való hozzáállásával kapcsolatban elhatárolja a vallás, mint nemzeti kulturális elem, illetve az igazság meghatározásával kapcsolatos aspektusait, amely elősegíti a vallás közrendbe történő integrálását. A fejezetben – az arányokat megtartva – szabatosan ismertetésre kerül az EU alapjogvédelemmel kapcsolatos fejlődése, a strasbourgi fórum vallásszabadságra vonatkozó joggyakorlata,¹⁷ illetve általában véve az EU és a strasbourgi fórum joggyakorlatának kapcsolata. A vallás és az EU alapjogvédel-

¹² EUMSZ 17. cikk (3) „Elismerve identitásukat és különleges hozzájárulásukat, az Unió nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn ezekkel az egyházakkal és szervezetekkel.”

¹³ Az egyes szereplőkről részletesen lásd Lucian N. LEUSTEAN: Representing Religion in the European Union. A Typology of Actors. *Politics, Religion & Ideology*, 12. 2011/3. 295–315.

¹⁴ Ezzel kapcsolatban a szerző további kutatásokat végez, Ronan MCCREA: Does God Matter? Representing Religion in the European Union. In: L. LEUSTEAN (szerk): *Contributions to Law and Policy Making in a Secular Political Order: The Approach of European Institutions*. London, Routledge Press, 2012.

¹⁵ A Lautsi-döntés az állami semlegesség kontextusában VARSÁNYI Benedek: Az erősebb „nem” jogán? *Fundamentum*. 2010/4. 87–94.

¹⁶ Az állam semlegességéről, illetve az állam és vallás kapcsolatáról lásd KOLTAY András: Európa és a feszület jele. In: TATTAY Levente – POGÁCSÁS Anett – MOLNÁR Sarolta (szerk.): *Pro Vita et Scientia. Ünnepi kötet Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 132–153.

¹⁷ Újabb szempontok a kérdésre vonatkozóan Javier MARTÍNEZ-TORRÓN: The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012/1. 1–25.

mi diskurzusát illetően talán további lehetőséget tartogatott volna a szerző számára a katolikus egyház és az emberi jogi doktrína relációjának vizsgálatára.¹⁸

A vallás szabályozása a belső piac viszonylatában

A szerző az Európai Unió egyik legkeményebb struktúrája, a belső piaci felépítmény és a vallás viszonyának értelmezése kapcsán kétféle megközelítésből indul ki. Egyfelől, a vallás megjelenik egyfajta gazdasági választásként, másfelől egy olyan személyes, nem gazdasági jellegű jelenségként, amely védelemre szorul a gazdasági szabályok behatásai alól. McCrea nézete szerint a belső piac joga elősegíti (a piaci viszonyok közepette) az egyensúly kialakítását a személyes és a kollektív vallásos identitásból fakadó igények moderálása során. Ez különösen érzékletesen jelenik meg a diszkriminációtilalommal kapcsolatos szabályozásban,¹⁹ amely alapján az Unió az egyéni autonómia védelmében a munkavállalók vallási alapon történő diszkriminációjának megtiltásával kizárja azt, hogy valamely felekezet által befolyásolt piaci struktúra jöjjön létre, azonban a tilalom alól kivételt enged olyan kulturálisan beágyazott vallásos intézményeknek, amelyek éthosza fenntartásához szükséges a munkavállalók hite szerinti különbségtétel.²⁰ A szerző az Európai Bíróság gazdasági szabadságjogok és a vallás által érintett élethelyzetekkel kapcsolatos joggyakorlatának elemzését is a vallásos és a humanista (amely fogalmat a szerző összekapcsol a személyes autonómiával és liberalizmussal) befolyások közötti egyensúly szempontjából közelíti meg. A Bíróság esetenként az uniós jog hatályát kitágítva, vagy a jogi előírásokkal kapcsolatban derogációt engedélyezve védelmet nyújt bizonyos vallásos igények vonatkozásában, azonban jellemzően távol tartja magát vallásos-kulturális tartalmakkal kapcsolatos állásfoglalástól. McCrea rámutat, hogy a 'bevett' vallások esetében az uniós jog könnyebben hajlik azok igényeinek elismerésre, míg azon vallások esetében, amelyek nem rendelkeznek tagállamok kultúrájában hagyományosan elismert pozíciókkal, esetleg a kulturális elemmel szemben sokkal hangsúlyosabban jelenik meg az igazság meghatározására (vagy más kizárólagosságra) való törekvés, ott ilyen privilégiumokat nem enged az uniós jog.

A versengő identitások vallásos befolyást csökkentő szerepe az EU jogi berendezkedésében

A szerző az Unió bővítési- és bevándorlási politikájával kapcsolatos elemzésében úgy látja, hogy a vallás jog és politika felett gyakorolt befolyásának korlátozása az uniós

¹⁸ Christopher McCrudden: Legal and Roman Catholic Conceptions of Human Rights: Convergence, divergence and Dialogue? *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012/2. 185–211.

¹⁹ Lásd a Tanács 2000/78/EK irányelvét (2000.november 27.) a foglalkoztatás és a munkvégezés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról. HL L 303., 2000.12.2., 16–22. o. (magyar különkiadás 5. fejezet 4. kötet 79–85.)

²⁰ Az Unió antidiszkriminációs szabályozás vallási vonatkozásával kapcsolatban Schanda Balázs: Vallási diszkrimináció – európai normák. In: Galik Gábor – Matók Miklós (szerk.): *Vallási sokféleség és a vallási antidiszkrimináció jogi szabályozása a magyarországi és a határon túli vallási közösségek tapasztalatainak és teológiájának tükrében*. Oktatási és Kulturális Minisztérium, 2009. 115–118.

tagság előfeltételét képezi, és ennek a jelenségnek az elfogadása mintegy legitim feltételként jelenik meg azokkal a szemben, akik az Unióban kívánnak élni.

5. Záró gondolatok

McCrea igen gondolatgazdag könyve minden bizonnyal megkerülhetetlen vonatkoztatási alap lesz a jog, a vallás és az Európai Unió, de sok tekintetben a vallás és az állam viszonyáról érkező szerzők számára is. A korábbiakban már jelentős szakirodalma alakult ki a strasbourgi emberi jogi bírászkodás Unióra gyakorolt hatása vonatkozásában (ide értve a vallásszabadság és a liberális állam kérdését is), azonban a vallás és az Unió kapcsolatának ilyen komplex elemzése még nem látott napvilágot. A vallás és jog kapcsolatának európai szintéren történő vizsgálata kezd kiszabadulni a kalitkából, amelybe a preambulum-vita szorította és a vizsgálódások fő iránya feltehetően a semleges állam koncepciójának és a vallásos igények elismerésének konfliktusa, az emberi jogi doktrína és a keresztény hagyomány kontextusa, valamint az egyes vallások a közéletben elterülő súllyal történő megjelenése lehet.

McCrea megközelítésének kulcsa az „egyensúly”, figyelemmel arra, hogy az EU bizonyos kulturális-vallási igények közszférában megjelenő érvényesítésére lehetőséget enged, az egyéni autonómia és annak biztosítása mellett, hogy a közszférában nem kerülhet domináns helyzetbe semmilyen vallási irányzat. McCrea érzékelteti a kapcsolódási pontokat, hogy miként jelenik meg a vallásos befolyás – tagállami közvetítéssel – az uniós jogban, azonban a vallás és nemzeti (tagállami) jogok kölcsönhatása²¹ további elemzés lehetőségét kínálja. Ezzel a viszonytal kapcsolatban Habermas megjegyzi, hogy a vallás etikai jellegű tartalma a filozófia története során fokozatosan szekularizálódott és beépült az államiság elméletébe, így napjaink demokratikus alkotmányos államának mélyrétegében elválaszthatatlanul jelen van a tételes vallási tartalmak szekularizált formája.²² A Habermasszal folytatott beszélgetésében Joseph Ratzinger rámutat, hogy a jogról szóló diskurzus esetén rá kell kérdezni annak etikai alapjaira, ugyanis az etikai megalapozás teheti lehetővé, hogy a jog az igazság és az államiság legitímációjának hordozójává váljon.²³ Az uniós jog etikai alapjainak vizsgálata – amely vonatkozásban McCrea megállapításai nem megkerülhetőek és az Unió (bármilyen szintű) autoritásának értelmezéséhez nélkülözhetetlenek – e sorok szerzője érdeklődésének is középpontjában áll.

PÜNKÖSTY ANDRÁS

²¹ Történeti szempontból vizsgálja a kérdést HAMZA Gábor: Gondolatok az állam és az egyház(ak) kapcsolatának alakulásáról. *Jogtudományi Közlöny*, 2012/3. 131–134., valamint különösen a modern kor változásaira tekintettel SZUROMI Szabolcs Anzelm: Comments to the Changes of modern Era Relation of Church and State in Europe. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, 2002. 295–305.

²² Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger beszélgetését idézi FEKETE Balázs: Túl a közhelyek Rubikonján. *Iustum Aequum Salutare*, 2005/1. 172.

²³ FEKETE i. m. 173.